

Світлана Дмитрашко

Одеська національна академія харчових технологій

ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ТОТАЛІТАРНІ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ : ІДЕОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЦІЛЕЙ І МЕТОДІВ ВОЛОДАРЮВАННЯ

In this article socio-economic, political, socio-cultural research of the right-wing radical movements origin in Europe in 20-s – 30-s of the XX century was made out. It was stressed on the differences between the socio-economic development in Germany and in Italy, and on common directions in the political development. The consequences of the I World war led to the appearance of radical movements, which were united according to the ideological sings and created to the type of military organizations, with the aim of revolutionary changes in political sphere. The new created Fascist and Nazi parties had common and distinguishing demands in the programs of radical reorganizations in the ideological and practical activity of political conditions.

In this article are discovered the differences between Italian Fascism and German Nazism in the determination of directions policy. The scientific novelty of the suggested research determines Fascism as a species pattern of the ideological, antidemocratic routine and ideological variations in the definition of the policy priorities in fascist Italy and Nazi Germany. The analysis of theoretical sources of National Socialism ideology was conducted and special attention was drawn to social and political expectations regarding project development and on charismatic leadership qualities type. Conclusions about common and special models of right-wing ideological justification of totalitarian states made.

Key words: Totalitarian regime, political ideology, Fascism, Nazism, right radical totalitarian movements.

Політична історія ХХ ст. тісно пов'язана з пошуками моделі держави, яка б відповідала політичній традиції та вимогам сучасності. Масштабні трансформаційні зміни суспільства, що відбулися після Першої світової війни, революцій, розпаду імперій вимагали формування проекту національного розвитку в умовах певної форми правління. В перехідні епохи значно посилюється роль ідеології, яка реалізує функцію світосприйняття, а також забезпечує легітиміацію панівного режиму, обґрунтовує внутрішню та зовнішню політику. В такі періоди виникає багато суспільно-політичних рухів та партій, які намагаються представити власну модель майбутнього розвитку держави і знаходять електоральну підтримку в суспільстві, яке втомлюється від невизначеності щодо кінцевих результатів трансформації. Історія ХХ століття свідчить, що в такі часи до влади частіше приходили радикальні сили правого або лівого толку.

У нашому дослідженні спиратимемось на наукові розробки зарубіжних та вітчизняних вчених, що в різні періоди досліджували проблему виникнення та володарювання праворадикальних партій, таких як фашизм в Італії та націонал-соціалізм в Німеччині, серед яких Х. Арендт, О. Бланк, М. Бросшат, В. Буханов, В. Віпперманн, О. Галкін, І. Голомшток, Й. Петцольд, В. Райх, В. Розанов, В. Розумюк та ін.

На нашу автора статті, дослідження запропонованої теми проходило за різними напрямками як у вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Основна тематика наукових досліджень в радянській історіографії була пов'язана з проблемами виникнення фашизму, його політикою як всередині країни, так й стосовно окупованих держав (О. Галкін, О. Бланк, В. Розанов, В. Коваль, Б. Бесонов). Німецькі дослідники В. Віпперманн, М. Бросшат, Х. Гребінг, О. Данн, В. Мазер, В. Міхалка аналізували походження фашизму, соціально-політичні, культурні умови країн, де виникли праворадикальні партії, а також ідеологію та зовнішню політику. На початку 2000-х років з'явилися роботи, присвячені фанатизму, радикалізму та теоретичним підґрунтям політики недемократичних режимів (П. Концен, К. Зонтгаймер).

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що залишаються фактори ризиків політичної модернізації, серед яких активізація радикалізму. Проблема ідеологічних засад політичної практики, умов і причин виникнення праворадикальних партій потребує наукового аналізу і залишається актуальною в умовах посттоталітарного демократичного розвитку.

Мета статті полягає у спробі проаналізувати фашизм як родове явище та націонал-соціалізм як його тип, прослідкувати ідеологічну насиченість рішень диктаторських режимів в сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Руйнівні наслідки Першої світової війни – розпад імперій, поразка Німеччини, Італії, стимулювали появу політичних партій, які вимагали революційних, радикальних дій щодо відновлення величі держави. Ідеології, за якими на початку ХХ ст. розвивалися європейські держави (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія), не задовольняли радикальні течії та партії.

За змістом фашизм і націонал-соціалізм підкреслювали особливість своїх систем світосприйняття, своєї ідеології, що базувалась на революційності, нових орієнтирах у формуванні моделі суспільства та держави, яка віддавала перевагу спільноті перед особою. Ідеологія фашизму відображала процеси, що відбувалися в свідомості людей саме у перехідну епоху. Політична сила радикальних ідеологій була в тому, що пропонувалася мета, розкривалися шляхи подолання кризи в соціально-економічній та політичній сферах. Суттєвим для визначення впливу радикальних ідеологій на суспільство було те, що ідеологи, лідери партій, рухів зверталися до всього суспільства з пропозиціями щодо відродження національної величі, з програмами виходу з кризи, які об'єднували і мобілізували громадян. Ідеологи націонал-соціалізму змогли приєднати велику масу невдоволених до свого руху, акцентуючи увагу не на абстрактних ідеях, а на ідеї відродження величі держави.

Аналізуючи проблему фашизму як родового явища чи конкретно-історичної форми розвитку окремих країн, В. Віпперманн зазначає, що «країни, в яких виник й розвився фашистський рух, відрізняються в економічному і соціальному відношенні. Загальна характеристика стосується політичної області»¹. Наприклад, Німеччина була розвинутою індустріальною державою, тоді як Італія, навпаки, не досягла високого індустріального рівня. Обидві країни отримали поразку в Першій світовій війні, безумовно, в суспільстві існувало невдоволення Версальською системою. В Німеччині після падіння влади кайзера і проголошення Веймарської республіки, парламент став не тільки інститутом представництва інтересів соціальних груп, але й ареною безперервних партійних інтриг, боротьби політичних лідерів.

Впровадження демократії в умовах трансформації суспільної системи завжди пов'язано з ризиками, зворотами, падінням життєвого рівня, неприйняттям суспільством нових правил життя, що не дозволяє демократичній системі консолидуватися. Тому невдоволена частина суспільства, як значне електоральне поле, очікувала й готова була підтримати сильну особистість, лідера, здатного об'єднати націю та вивести країну з кризи. В останні роки Веймарської республіки антидемократичними силами готувався перехід до нової моделі держави. Нова тоталітарна держава була інтегратором суспільства не тільки завдяки силі влади, але й завдяки абсолютизації волі вождя, тому саме фіурер повинен спрямувати енергію мас на досягнення виробленої політичної лінії.

Німецький націонал-соціалізм спирався на світосприйняття, яке долало класові антагонізми всередині суспільства, тому що виходило із концепції однокровної та пов'язаної простором народної спільноти. А.Гітлер створював образ лідера, здатного об'єднати націю, оскільки мета – відродження величі Німеччини, була зрозумілою і дозволяла людині відчути себе частиною нації. Запропонована мета державного розвитку, єдність суспільних груп дозволяли зняти психологічне, соціальне напруження у тих, хто боявся втрати статусу, пролетаризації, тобто, у власників, які склали основну електоральну базу НСДАП. Ф. І. Клен, пропагандист СА, описував враження від мітингу, який відбувся у 1932 році, «поки ми хочемо, щоб республіканські діячі відчули хиткість своїх позицій, і разом з тим показати, з якою глибокою вірою ми чекаємо появи нової ери – ери Адольфа Гітлера»².

НСДАП презентувала свою модель держави як революційну та об'єднувачу. З одного боку, націонал-соціалістична модель політичного панування інтегрувала навколо ідеї створення нового соціального ладу в державі, з іншого – не дозволяла існування політичних свобод, інакомислення.

¹ Wippermann, W. (1983). *Europischer Faschismus im Vergleich (1922 – 1982)*. Frankfurt. Mein, 14.

² Клен, Ф.И. (2010). Это марширует новая Германия. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрполиграф, 59.

Увійшовши в систему, людина підкоряла власну особистість або унікальність цілому – ідеї, партії, державі – тим самим відповідальність за особисті, суспільні рішення переходила до цілого, що допомагало встановленню влади єдиної особи – фюрера. Ф. І. Клен висловив ставлення симпатиків націонал-соціалістичної ідеології так: «... кожному з нас було зрозуміло: окрема особистість – ніщо, ідея – все»¹.

Італійський фашизм засновувався на ідеї нації як культурно-історичної спільноти, яка може бути втілена і існувати тільки в умовах держави. Пріоритет віддавався інституту держави як якісному виразнику нації та її захиснику. В нацистській Німеччині підлягали змінам принципи політичної нації, яку розглядали як єдність «крові та ґрунту», основне призначення та висока «місія» - нести культуру в інші народи. В правовій сфері зміни щодо розуміння політичної нації призвели до насичення правового поля расовою домінантою, що дозволило розпочати репресії проти представників інших етносів, яких вивели з поля політичної нації.

Фашистська держава – це тип держави, де індивід визнається частиною спільноти, волю якої виражає тільки держава. Цей політичний інститут стає організатором нації, тому що поза держави нічого не існує, саме держава створює закон, необхідний для виконання індивідуальним волям. Фашистська держава проникає в інтелектуальне, моральне життя індивіда, володіє монополією на свободу, намагається контролювати свідомість і поведінку громадян. Б. Муссоліні пояснював необхідність особливого статусу держави наслідками поразки в Першій світовій війні, а також довгою бездержавною історією Італії. На думку автора статті, італійський фашизм об'єднав конструктивну ідею створення національної держави з антидемократизмом, знищенням прав і свобод, критикою пацифізму й оспівуванням війни, що привело до створення нової моделі праворадикальної тоталітарної держави.

Націонал-соціалізм – це тип фашизму, якому властива жорстока диктатура і єдність нації як цілісної, монолітної спільноти, побудова народного організму за допомогою ідеологічної соціалізації людини. «Німецький фашизм (нацизм) включає в себе расову та арійську теорії, ... філософію державності і культ надлюдини» – підкреслює У. Еко². Націонал-соціалістична держава проникає в усі сфери приватного і суспільного життя, відторгає тих, хто протидіє «інтересам нації», тому демократичні права і свободи відсутні, а політичні опоненти знищуються. «Єдність нації» виключала наявність етнічних домішків крові, що привело до винищення не-германців на ґрунті расизму. Вважаємо, що німецький націонал-соціалізм – це тип фашизму, в якому переважає гіпертрофована ідея народної общності, «чистої» расово і організованої в монолітну державу-партію. Політична ідеологія націонал-соціалізму відіграла неабияку роль в утвердженні нацистського політичного режиму. Зокрема, расові теорії сприяли теоретичному обґрунтуванню історичного процесу як процесу боротьби рас.

В XIX ст. Ж. А. Гобіно писав, що розвиток історії, збереження культури можливі лише за умови, що раси не змішуються. У центрі расової нерівності знаходиться біла раса, особливо нордичний тип, який є завойовником й упорядником державного ладу, носієм культури, про що свідчить активність, енергія, розумові здібності. Як критерій «повноцінної» та «неповноцінної» раси наведені культурантропологічні й етнологічні параметри³. Одночасно Ж. А. Гобіно скептично ставився до процесу національного творення, який був значущим для історії Європи XIX століття. За його думкою, нація є результат змішування рас, що суперечить принципам культурно-історичного розвитку.

Відтак, XIX століття – це етап у розвитку історії, коли прогресивним явищем було визнання права народів на національне об'єднання, усвідомлення своєї ідентичності завдяки мові, культурі, історії. Націоналізм XIX століття пов'язаний з ідеєю рівності народів у їхньому праві на існування та створення власних держав. Представниками расових теорій конфлікт між расовою ієрархією та націєбудівництвом вирішувався на користь расової ієрархії.

Створення расової ієрархії дозволило зробити хибний висновок про те, що неоднаковість рас тотожна різниці достоїнств представників різних рас. Ханс Гюнтер, професор кафедри «расової науки» в Йенському університеті, визначає расу «як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатної до відтворення собі

¹ Клен, Ф.И. (2010). Это марширует новая Германия. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрополиграф, 61.

² Эко, У. (2002). *Пять эссе на темы этики*. Санкт-Петербург: «Симпозиум», 57.

³ Гобино, Ж.А. (2000). Опыт о неравенстве человеческих рас. Москва: ОЛМА – ПРЕСС, 79.

подібних»¹. Досліджуючи расову структуру західних народностей, Гюнтер підкреслює що «фізичні якості людей нордичної раси, без сумніву, привабливі. Індивідууми, які мають подібні риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує достатньо велика кількість їхніх представників серед видатних чоловіків й жінок у всіх країнах Заходу»². Тобто, расова теорія ХХ століття проводить стереотипізацію рас, створює ідеальний тип, проголошує різницю достоїнств рас, що призвело до виправдання агресії як складової державної політики. Представник «расової науки» Л. Ф. Клаус, розглядає нордичну расу та підкреслює, що «Земля й навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається проникати повсюди, що стає закономірністю. ...налаштовані відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому рахунку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють самі собі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь-які обмеження»³.

Лідери націонал-соціалізму проголосили нову расову парадигму не тільки внутрішньої, але й світової політики. «Кров, яка померла, починає оживати. В її містичному символі відбувається нова побудова клітин душі німецького народу. Сучасність і минуле раптово проявляються в новому світлі, а для майбутнього впливає нова місія. Історія і завдання майбутнього – це більше не боротьба класу проти класу чи конфлікт між різними церковними догмами, вони проголошують боротьбу між кров'ю і кров'ю, расою і расою, народом і народом», – писав А. Розенберг⁴. Расова теорія перетворилася в парадигму світової політики, яка дозволила націонал-соціалістичному режиму легітимізувати боротьбу за володарювання в світі.

Слід погодитися з дослідниками, які зазначають, що національна свідомість народів формується спільно з ідеєю створення власної держави, але націонал-соціалізм спрощує духовну, культурну складову націоналізму, надмірно політизує національну свідомість і привносить негативне, радикальне в національну свідомість за допомогою расизму та антисемітизму. Націоналізм не можна обмежувати тільки політичним волевиявленням або ідеологією – це також культурний феномен⁵. Він включає єдину мову, символи, стереотипи, традиції, національну свідомість, належність до певної території. Націоналізм об'єднує націю на підґрунті ціннісних орієнтирів, настанов, тому може набирати різних форм і виявляти різні риси. Ентоні Д. Сміт вважає, що нація як форма спільноти, характеризується культурною і (або) політичною ідентичністю, яка дозволяє її членам користуватися соціально-культурними ресурсами і виражати свої інтереси, потреби, цілі⁶. На думку цитованого автора, вороже ставлення до інших народів у націоналізм привносять політичні кола, які використовують ворожі етнічні стереотипи, надмірно радикалізують бінарну опозицію «ми – вони» через розбурхання почуття зверхності, а також для каналізації соціального невдоволення мас в умовах внутрішніх економічних і політичних криз. В суспільстві формуються радикальні та екстремістські угруповання. Наприклад, на початку ХХ ст. в Німеччині існували течії младоконсерваторів на чолі з Меллером ван ден Бруком, революційних націоналістів з Е. Юнгером. Щодо більш радикального революційного націоналізму, К. Зонтгаймер пише, що «цей націоналізм не міг запропонувати нації нічого, окрім закликів до боротьби проти всього сучасного... Громадянські свободи вони воліли б замінити на міцну державність... Особистість має влитися у кровну спорідненість нації і добровільно принести своє життя їй у жертву, коли нації це буде потрібно»⁷. Революційний націоналізм, яскравим представником якого був Е.Юнгер, ідеологічно обґрунтував більш радикальні дії як політичну програму для нових партій, які заперечують ліберальний націоналізм ХІХ століття.

Слід підкреслити, що з початку ХХ ст. Німеччина вступила в період модернізації, але прозахідний демократичний лад було впроваджено після поразки у війні та революційних дій. Різкі зміни усталених соціально-політичних традиційних структур викликали психологічну

¹ Гюнтер, Х.Ф. (2010). Нордическая раса как идеальный тип. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрополиграф, 98.

² Гюнтер, Х.Ф. (2010). Нордическая раса как идеальный тип. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрополиграф, 100.

³ Клаус, Л.Ф. (2010). Расовое воплощение, расселение и мировое господство. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрополиграф, 107.

⁴ Розенберг, А. (2005). *Миф XX столетия*. Харьков, 103.

⁵ Сміт, Ентоні Д. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 106.

⁶ Сміт, Ентоні Д. (2009). *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка*. Київ: Темпора, 46.

⁷ Зонтгаймер, К. (2009). *Як нацизм прийшов до влади*. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 119.

маргіналізацію та радикалізацію масової свідомості. Велику кількість людей було охоплено почуттям власної незначності та невизначеності щодо соціальних перспектив, що стало психологічним підґрунтям для розвитку націонал-соціалізму як типу фашизму. Суспільна ситуація була позначена загальним занепадом християнської моралі, нігілізмом по відношенню до традиційних цінностей. Масштабні суспільні зміни поступово привели до заперечення цінності окремої людини, тому з'явилися ідейні системи, які надавали пріоритет "органічній спільноті" і державі. У внутрішній політиці нацистського режиму подібна тенденція проявилася в тотальному втручанні у суспільне життя. Начальник гітлерівської канцелярії Мартин Борман висловив цю тенденцію таким чином: «Тільки рейх спільно з партією та її органами має право на лідерство в народі»¹. Зовнішня політика націонал-соціалістичної Німеччини обґрунтовувалася расистськими ідеями про нерівність рас, про необхідність війни задля створення системи безпеки висланої держави.

Підсумовуючи, зазначимо, що фашизм – загальна назва радикально націоналістичних тоталітарних рухів, тоді як німецький націонал-соціалізм – його німецький різновид з рядом відмінностей. Наприклад, італійський та німецький рух об'єднує ієрархічність влади, принцип вождізму, заборона на створення та діяльність політичних партій, знищення опозиції та заборона прав і свобод громадян, але німецький націонал-соціалізм створив державу, засновану на жорстоку расизмі та криміналізував міжнародне право. Найчастіше праворадикальні рухи порівнюються в політичній сфері, але між ними існували відмінності у соціально-економічній та соціокультурній сфері, наприклад, в змістовній насиченості політичних ідеологій. Радикальним політичним партіям потрібні ідеології, які здатні сформулювати мету, інтегрувати й змобілізувати суспільство завдяки образу ворога, подолання якого відкриває шлях до реалізації історичної місії – від відновлення величі держави до встановлення світового панування. Фашисти Італії та націонал-соціалісти Німеччини каналізували соціальну енергію протесту проти недоліків модернізації в напрям, необхідний політичному режимові. Толерантність, повага до інакшості, унікальність кожної окремої людини як цінності демократичної політичної культури поступилися расизму, антисемітизму, антидемократизму, пріоритету "органічного", спільного як цінностям тоталітарної політичної культури.

References

1. Borman, M. (2010). Nacional-socializm i khristianskie idei nesovmestimy. Mosse Dzh. *Nacizm i kul'tura. Ideologija i kul'tura nacional-socializma*. Moskva: ZAO Centropoligraf.
2. Ehko, U. (2002). *Pjat' ehssie na temy ehtiki*. Sankt-Peterburg: «Simpozium».
3. Gjunter, KH.F. (2010). Nordicheskaja rasa kak ideal'nyj tip. Mosse Dzh. *Nacizm i kul'tura. Ideologija i kul'tura nacional-socializma*. Moskva: ZAO Centropoligraf.
4. Gobino, ZH.A. (2000). *Opyt o neravenstve chelovecheskikh ras*. Moskva: OLMA – PRESS.
5. Klaus, L.F. (2010). Rasovoe voploshchenie, rasselenie i mirovoe gospodstvo. Mosse Dzh. *Nacizm i kul'tura. Ideologija i kul'tura nacional-socializma*. Moskva: ZAO Centropoligraf.
6. Klen, F.I. (2010). Ehto marshiruet novaja Germanija. Mosse Dzh. *Nacizm i kul'tura. Ideologija i kul'tura nacional-socializma*. Moskva: ZAO Centropoligraf.
7. Rozenberg, A. (2005). *Mif XX stoletija*. Khar'kov.
8. Smit, Antoni D. (1994). *Nacional'na identichnist'*. Kiiv: Osnovi.
9. Smit, Antoni D. (2009). *Kul'turni osnovi nacij. Ijerarkhija, zapovit i respublika*. Kiiv: Tempora.
10. Wippermann, W. (1983). *Europischer Faschismus im Vergleich (1922 – 1982)*. Frankfurt. Mein.
11. Zontgajmer, K. (2009). *Jak nacizm prijshev do vladi*. Kiiv: DUKH i LITERA.

¹ Борман, М. (2010). Национал-социализм и христианские идеи несовместимы. Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма*. Москва: ЗАО Центрополиграф, 291.